

Світлана Батуріна

**«ЧУЖІ СВОЇ»:
ДО ПИТАННЯ ПРО РЕПРЕЗЕНТАЦІЮ
ІСТОРІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ
НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ**

DOI: 10.5281/zenodo.5748112

© С. Батуріна, 2021. CC BY 4.0

*Метою статті є реконструкція образу минулого кримських татар, який склався на сторінках вітчизняних підручників з історії впродовж двох останніх десятиріч. Основними завданнями є з'ясування, чи представлені татари органічною частиною спільного минулого, чи їхню історію подають відособлено від української? Їхнє минуле в українській візії – це історія ворога, сусіда, партнера спільного минулого? Які теми, періоди історичного шляху кримських татар, їхньої держави зацікавили авторів вітчизняних підручників? Яким способом ці хронологічні періоди співвідносяться з відповідними віхами, подіями української історії? Що переважає в підручниках – історія народу чи держави? Які особливості репрезентації історії кримських татар залежно від часу написання підручника? **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні українських підручників, матеріал яких уперше проаналізований в такому контексті. **Висновки.** За відносно невеликий проміжок часу схема минулого кримськотатарського народу в структурі шкільного курсу української історії зазнала суттєвих змін. Вони були передусім зумовлені політичними подіями 2014 р. Українські підручники можна розділити на дві часові категорії. В одній із них, представлених виданнями переважно до 2016 р., існує традиція вітчизняної і радянської історії з яскраво вираженим фронтірним дискурсом, згідно з яким степовий світ, представниками якого були й кримські татари, вважали чужим, ворожим і деструктивним. У національному наративі він виступав винятково в ролі антагоніста. Причому кримська тематика в підручниках ніколи не була самостійною, а висвітлювалася ситуативно задля підкреслення трагічних чи героїчних сторінок українського минулого. В новому поколінні підручників зроблена спроба трактування історії кримськотатарського народу як самостійної категорії, розуміння непростого досвіду українсько-татарського співіснування на спільній території.*

Ключові слова: підручники, образ «іношого», кримськотатарський народ.

Упродовж тривалого часу кримські татари, як представники етносу, репрезентанти держави, справляли вагомий вплив на хід української історії. Відтак спробуємо простежити, як саме цей образ і вплив відображений в українських підручниках. Чи представлені татари органічною частиною спільного минулого, чи їхня історія подається відособлено від української? Їхнє минуле в українській візії – це історія ворога, сусіда, партнера спільного минулого? Які теми, періоди історичного шляху кримських татар, їх держави зацікавили авторів вітчизняних підручників? Як ці хронологічні періоди співвідносяться з відповідними віхами, подіями української історії? Що переважає в підручниках – історія народу чи держави? Які особливості репрезентації історії кримських татар залежно від часу написання підручника?

Для того, аби відповісти на поставлені запитання, до аналізу було залучено 55 українських підручників з історії для середньої школи від п'ятого до одинадцятого класу. Хронологічно вони охоплюють матеріал від середньовіччя до сьогодення. Крайні ж часові межі самих видань охоплюють період 2002–2020 рр.¹ Звернімося до їх аналізу в контексті

¹ Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. Київ, 2002; Мисан В. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. Київ, 2010; Пометун І., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (Вступ до історії України). Підручник для 5-го класу. Київ, 2013; Власов В., Данилевська О. Історія України. Підручник для 5-го класу. Київ, 2010; Власов В. Історія України (Вступ до історії України). Підручник для 5-го класу. Київ, 2013; Пастушенко Р. Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. Тернопіль, 2018; Щупак І., Піскарьова І., Бурлака О. Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. Київ, 2018; Мороз П., Мороз І. Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. Київ, 2018; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська О., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 7-го кл. Тернопіль, 2020; Свідерський Ю., Романишин Н. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; Дрібницька В., Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. Тернопіль, 2020; Гісем О., Мартинюк О. Історія України.

визначених проблем, скориставшись для цього хронологічним принципом викладу матеріалу.

Варто відзначити важливу особливість українських підручників у контексті висвітлення історії кримських татар, конструюванні її образу на сторінках цих видань. Їх можна поділити на дві умовні групи: ті, що писали до 2016–2017 рр., а також підручники від цих років і до останніх публікацій. Різниця насамперед полягає в детальності висвітлення кримськотатарської тематики, чи навіть взагалі її присутності в проаналізованих текстах, а також оцінці кримськотатарської історії та її співвідношення з українською.

Якщо загалом спробувати окреслити особливості репрезентації й конструювання образу кримських татар у підручниках обох груп, то за головний їх принцип можна виділити сприйняття цього народу як «свого» – або «чужого», партнера спільної історії, чи навпаки – ворожого сусіда. Відтак татари і їх держава – Кримське ханство – згадуються по-біжно, як ворог і небезпечний сусід, або ж інформація про них узагалі відсутня, або ж вони виступають як співучасники, партнери спільної історії з усіма її проблемами й контрастами. У такому розрізі їх минуле до певної міри співзвучне з українською історією. У цьому спільному минулому були трагедії, конфлікти, але й періоди союзів і мирного співіснування.

Важко сказати, чому саме 2016 р. став рубіжним для зміни в репрезентації татар на сторінках вітчизняної дидактичної літератури. Цьому очевидно сприяли об'єктивні фактори сучасної соціально-політичної ситуації в державі. У 2016 р. побачила світ колективна публікація «Наш Крим: неросійські історії українського півострова», ініційована Українським інститутом національної пам'яті². Це збірник статей, у якому історики, публіцисти ставили за мету підважити певні російські міфи про історію Криму й робили акцент на позитивному досвіді спільного українсько-татарського минулого. Цілком можливо, що саме цей проєкт посприяв започаткуванню відповідних змін і в історичній дидактиці. Крім цього, на початку 2017 р. відбулася презентація означеного збірника, учасники якої наголошували на необхідності змін у сучасних українських підручниках, до яких має бути адаптовано історію Криму та кримських татар³.

Вперше про татар, щоправда не кримських, а їх предків, які брали участь у формуванні кримськотатарського етносу, дізнаються учні 5-го класу в матеріалі про монголо-татарську навалу XIII ст. Одним із її наслідків стало утворення Золотої Орди, для якої Крим був однією з окраїн, окремим улусом. Прихід монголів сприяв формуванню кримськотатарського етносу на цих теренах. Це стало можливим завдяки змішанню конгломе-

Підручник для 7-го кл. Харків, 2020; Дудар О., Гук О. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; Смолій В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2007; Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2007; Смолій В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2015; Власов В. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2015; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2016; Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2015; Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2008; Швидько Г. Історія України (XVI–XVIII ст.). Київ, 2008; Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2008; Струкевич О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Бурнейко І., Наумчук О., Крижановська М., Штанько О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Швидько Г., Чорнобай П. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Струкевич О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Тернопіль, 2015; Бурнейко І., Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Тернопіль, 2015; Реєнт О., Малій О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Турченко Ф., Мороко В. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Власов В. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Реєнт О., Малій О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2009; Турченко Ф. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2009; Струкевич О. Історія України. Підручник для 9-го кл. К., 2009; Кульчицький С., Власов В. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2018; Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2012; Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ. Підручник для 10-го кл. Київ, 2018; Турченко Ф. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2010; Кульчицький С., Лебедєва Ю. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2010; Реєнт О., Малій О. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2010; Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 11-го кл. Харків, 2012; Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; Турченко Ф. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2011; Кульчицький С., Лебедєва Ю. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2011; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М., Гирич І., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 11-го кл. Тернопіль, 2019; Власов В. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; Даниленко В., Смольніцька М. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; Мудрий М., Гаркуша О. Історія. Україна і світ. Інтегрований курс. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019.

² Наш Крим: неросійські історії українського півострова / упоряд. та вступ С. Громенко. Київ: Вид-во К.І.С., 2016. 315 с.

³ Наш Крим: неросійські історії українського півострова. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-pres-shall/2157372-nas-krim-nerosijski-istorii-ukrainskogo-pivostrova.html>.

рату народів, які проживали в Криму – половців, готів, греків, вірмен, з монголами⁴. Важливим чинником формування нового етносу з самоназвою кирилли стала ісламська релігія, а також мова і спільна територія⁵.

Рубіжним етапом для кримськотатарського етносу стало створення держави – Кримського ханства, яке постало в результаті дезінтеграційних процесів у Золотій Орді. Його виникнення мало визначний вплив і на українські землі. Власне цей аспект є одним із визначальних, який вирізняє спосіб репрезентації кримських татар у двох вищезазначених групах українських підручників. У виданнях до 2016–2017 рр. домінує фронтірний дискурс, згідно з яким Україна була в той час кордоном, стіною, що розділяла іслам і християнство, цивілізації осідлу й кочову. Кримське ханство стало джерелом постійної небезпеки з півдня, базою для грабіжницьких походів⁶. Самі ж кримські татари означалися часто як «татарські людолови», «жорстокі зайди»⁷. Створення Кримського ханства обернулося для українців жахливою трагедією й було тісно пов'язано з початком спустошливих походів на українські терени⁸. Вони стали однією із найтрагічніших сторінок в історії України: український народ впродовж XV–XVI ст. зазнав колосальних демографічних втрат – до 2,5 млн. вбитих і забраних в рабство. Ці факти дозволили авторам одного з підручників означити події цього періоду як «друге монголо-татарське нашествя», яке перетворилося на загрозу для Європи⁹. Причини набігів убачали в примітивній економіці ханства, слабкості сільського господарства, що змушувало його населення вдаватися до грабунків і работоргівлі. Додатковим фактором агресивної зовнішньої політики стало підпорядкування ханства Османській імперії й «загарбницькій політиці турецьких феодалів»¹⁰. На такому тлі дещо вирізняється один із підручників 2007 р. видання. Його автори вказують на велике значення створення держави для консолідації кримськотатарського етносу, відзначають, що її створення сприяло поживленню економіки на півострові. Причини ж набігів у цьому підручнику пояснювали, серед іншого, агресивністю кримськотатарської еліти¹¹.

Риторика текстів підручників від 2016–2017 рр. кардинально різниться. Сам об'єм матеріалу, присвячений Кримському ханству XV–XVII ст., тут значно переважає. Детально висвітлені передумови виникнення держави, приділена значна увага її першим правителям, структурі влади загалом. Охарактеризоване господарське життя, побут мешканців, їхню культуру, звичаї, традицію, релігійне життя¹². Підкреслювалося спростування міфу про ворожість татар до християн і християнства в цілому, позаяк у Криму довгий час існувала християнська митрополія, що перебувала під покровительством ханів¹³.

Економіка, за версією цієї групи підручників, не була примітивною, а існувала у вільному симбіозі з торговими центрами південного Криму – генуезькими колоніями, де проживало багатонаціональне населення – греки, вірмени, євреї, активний фактор економічного розвитку. Що ж до основної частини кримськотатарського населення, автори підручників наголошують на їх ослістості, успішному занятті сільським господарством, розвиткові ремесел, скотарства. Кримськотатарське суспільство відзначалося відкритістю, поважним ставленням до жінок, особливо толерували свободу і гідність¹⁴. Тема походів за ясиром, работоргівля в окремих підручниках означеного періоду взагалі відсутня, або ж обмежується ремарками про їх вторинний характер, чи такий, що був здебільшого зумовлений мілітаризацією кримського суспільства. Військо в ханстві виступало запорукою передусім внутрішнього порядку¹⁵.

Незмінним атрибутом при згадці про походи на українські землі в підручниках виступає зовнішній фактор – вже згадувана васальна залежність від османів чи союз із Московією. Турки фактично змушували до грабіжницьких походів задля поповнення невіль-

⁴ Мисан В. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. С. 59–60; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська О., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 140; Смолій В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 168.

⁵ Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 73; Дрібниця В., Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 147; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 174.

⁶ Свідерський Ю., Романишин Н. Історія України. С. 98–99; Власов В., Данилевська О. Історія України. Підручник для 5-го класу. С. 96.

⁷ Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України. С. 115.

⁸ Пометун І., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (Вступ до історії України). Підручник для 5-го класу. Київ, 2013. С. 92.

⁹ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. Історія України. 2007. С. 204.

¹⁰ Там само. С. 204.

¹¹ Смолій В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. К., 2007. С. 169–170.

¹² Див. напр.: Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 69–73; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська О., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 151–152.

¹³ Дрібниця В., Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 150.

¹⁴ Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 167; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 175.

¹⁵ Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 175.

ницьких ринків Анатолії. Перший же, один із найбільш руйнівних походів татар, унаслідок якого був зруйнований Київ і пограбований храм Софії, був здійснений у межах союзницьких відносин із московським царем¹⁶.

Фактор набігів, як зазначалося в текстах, безумовно мав украї трагічні наслідки для української людності, економіки, культурного розвитку. Утім, він також сприяв розвитку оборонної архітектури, містобудуванню. Небезпека «надихала митців», що сприяло виникненню героїчної поезії, історичних пісень, дум, «кристалізації українського народного характеру»¹⁷.

У цих підручниках навіть здійснена спроба ототожнити історичну долю обох народів у добу XVI–XVII ст. – українського і кримськотатарського. Фактором консолідації їх обох виступали власні держави – Гетьманщина і Кримське ханство. Вони врешті-решт стали жертвою російського експансіонізму, що мало трагічні наслідки для історичної долі обох народів¹⁸. Наголошувалося, що українці і татари не були явними антагоністами, в історії яких можна простежити позитивні й негативні контакти¹⁹. Така спроба ототожнення, попри раціональне зерно, зводилася іноді до курйозів. Так, автори одного із підручників пропонують учням порівняти ханський палац в Бахчисараї та резиденцію гетьмана Богдана Хмельницького в Суботові, знайти спільні та відмінні риси²⁰. В іншому виданні запропоновано порівняти тепер уже облаштування житла кримського татарина й мешканця України²¹. Інші автори стверджували про подібність орнаментів на кримськотатарських і подільських вишивках, позаяк багато українців, що потрапляли в Крим як ясир, змішувались з місцевим населенням, приносили свої культурні традиції²².

Кримський фактор використаний авторами підручників у розділах про формування українського козацтва та власне його виникнення. Це була відповідь на виклик степової загрози. Саме з боротьбою проти татар і турків пов'язана героїчна діяльність козацьких очільників – Самійла Кішки, Дмитра Вишневецького, Петра Сагайдачного, Михайла Дорошенка²³. Подальші згадки й репрезентація кримських татар у підручниках тісно пов'язані з козацтвом та періодом Гетьманщини. При цьому специфіка цієї репрезентації, як і в попередньому періоді історії, залежить від хронології випуску самих підручників.

Зокрема в підручниках для 8-го класу представлений сюжет про військовий союз кримського хана Іслам Гірея й гетьмана Богдана Хмельницького задля спільних дій проти польського війська. Цей сюжет можна розділити на дві частини: обставини й причини укладення союзу, і участь кримськотатарських військ у Берестецькій битві. У ряді підручників, що передували виданням 2016–2017 рр., такий союз пояснювали вимушеними обставинами – відсутністю власної кінноти, небезпека «удару в спину»²⁴. У більш пізніх виданнях можна натрапити на повсюдне вживання конструкцій «українсько-татарське військо», «козацько-татарське військо». Отож переможні перші битви під Жовтими Водами, Корсунем, Жванцем, облога Львова представлені як спільні перемоги²⁵. Про обставини Берестецької битви та участі у ній військ ханства автори підручників розходяться. У більш ранніх підручниках наголошують на віроломстві татар, утечі й зраді хана, який насправді не хотів поразки польських військ, а використовував конфлікт у власних цілях²⁶. Як зазначено в одному з видань, він не був зацікавлений у створенні сильної і незалежної України, яка б не давала татарам займатися своїм основним промыслом – людоловством. Хан начебто домовився з королем про залишення полю бою за відповідну суму й можливість брати ясир²⁷. При цьому заперечують суто військові аспекти втечі хана, який залишив своїх союзників зовсім не через обстріл, позаяк у бік татарського табору пролунав лише один постріл²⁸.

Натомість автори пізніших підручників стверджували, що хан не витримав шквального вогню по своїх позиціях і змушений був відступити, оскільки налякане військо поча-

¹⁶ Гісем О., Мартинюк О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 120; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 143.

¹⁷ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 164–165.

¹⁸ Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 164; Свідерський Ю., Романишин Н. Історія України. С. 135.

¹⁹ Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 167.

²⁰ Там само. С. 165.

²¹ Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 151.

²² Свідерський Ю., Романишин Н. Історія України. С. 135.

²³ Власов В., Данилевська О. Історія України. Підручник для 5-го класу. С. 102; Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. С. 120, 124; Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 12–13; Швидько Г. Історія України (XVI–XVIII ст.). С. 36.

²⁴ Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 110; Швидько Г. Історія України (XVI–XVIII ст.). С. 122; Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 104.

²⁵ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. К., 2016. С. 129–130.

²⁶ Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 131.

²⁷ Струкевич О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016. С. 112.

²⁸ Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 102.

ло в паніці втікати. Б. Хмельницький, який поїхав наздоганяти хана, врешті погодився з ним, що повернути назад деморалізоване татарське військо не було ніякої змоги²⁹. Про полонення Б. Хмельницького ханом у цих текстах не йдеться.

У підручниках до 2016–2017 рр. вищезгаданими сюжетами, тобто участь і роль у Визвольній війні, інформація про кримських татар обмежується. У виданнях більш сучасних містяться відомості про спільні походи козацько-татарських військ у Молдову (1650), участь у Конопотській битві, обставини розриву з татарами після підписання Переяславської ради й відновлення союзу, а також згадки про спільну боротьбу проти османів у 1624 р.³⁰ У цих же виданнях, як правило, поміщений окремих розділ про ліквідацію Кримського ханства у 1783 р. та його трагічні наслідки для кримськотатарського народу. Цей сюжет часто змальовують у контексті з подіями й процесами української історії – ліквідації Січі й скасування автономії Гетьманщини, підкреслюючи таким чином подібність історичних доль обох народів³¹. Утім у той же час можна прочитати й про трактування цих подій як остаточне зникнення турецько-татарської загрози, що мало позитивні наслідки для українських земель³².

Зазначимо, що в період від Конопотської битви до ліквідації Кримського ханства в українських підручниках кримські татари не фігурують жодним чином, хоча цей часовий відрізок був доволі багатий на події спільної історії.

Українська історія XIX ст. й представлення в ній кримськотатарської тематики зовсім випадає з поля зору авторів підручників до 2016–2017 рр. Там означена тема відсутня взагалі. Хіба що можна в поодиноких виданнях натрапити на коротку згадку про кримських татар у контексті етнічного складу населення України. Утім, в іншій аналізованій групі підручників ця тема висвітлена в двох аспектах: Кримська війна і національне відродження другої половини XIX ст. Зокрема зазначають, що події Кримської війни (1853–1856) мали вкрай трагічний наслідок для кримських татар, які часто сприймалися імперською владою як колаборанти. Відтак проводилося їх насильницьке виселення з півострова як «некорисного елемента»³³. Це була фактично друга велика хвиля еміграції кримських татар від часів аналогічної першої хвилі, спричиненої російською анексією Кримського ханства.

Наступний сюжетний блок присвячений в підручниках кримському національному відродженню, пов'язаному передусім із діяльністю Ісмаїла Гаспринського (1851–1914) – просвітителя, письменника, педагога, культурного та громадсько-політичного діяча. Він активно здійснював реформу освіти, мови, проводив видавничу діяльність, був представником нової генерації кримськотатарської інтелігенції. Його діяльність у підручниках представлена здебільшого в контексті аналогічних процесів національного відродження, які відбувалися на українських землях. Проте в окремих випадках І. Гаспринського згадують у контексті загальнотюркського модернізаційного руху, процесів панісламізму, які мали місце в означений період³⁴.

Висвітлення XX ст. в історії кримськотатарського народу починається в підручниках для 10-го класу. Йдеться загалом про період від початку століття до закінчення української революції (1921 р.). В окремих підручниках охоплено матеріал до закінчення Другої світової війни. Знову ж таки, як і при висвітленні попередніх періодів історії, інформація про кримських татар практично відсутня у виданнях, написаних до 2016 р., або ж представлена фрагментарно. Так, наприклад, в одному з підручників 2012 р. вони фігурують серед статистичних даних етнічного складу населення України. Тут же міститься інформація про кримських татар серед делегатів з'їзду народів Росії, що проходив у Києві в 1917 р.³⁵

У підручникових виданнях, ближчих до сьогодення, кримська тематика представлена у двох великих сюжетах, яким зазвичай присвячені окремі параграфи. Йдеться зокрема про кримськотатарський національний рух у 1917 р. Він висвітлений в контексті подій української революції того ж періоду як спрямований на самовизначення народів Російської імперії, створення ними власних держав. У підручниках проводять певні аналогії

²⁹ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 147; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 157.

³⁰ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 148–168; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 160, 177.

³¹ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 270–271; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 262–263.

³² Струкевич О. Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 71.

³³ Там само. С. 96.

³⁴ Там само. С. 127–128. Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 154–155; Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 140–142.

³⁵ Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 80.

між Кримською народною республікою та Українською народною республікою як уособлення державотворчих прагнень обох народів і важливі віхи їхньої історії³⁶.

Наступний блок інформації, що стосується кримських татар, присвячений трагічним подіям депортації народу в 1944 р. Спільною рисою усіх видань можна назвати емоційну складову при висвітленні подій, яка базується передусім на документах-спогадах людей, які пережили депортацію³⁷.

Післявоєнний сегмент історії кримськотатарського народу в українських підручниках представлено кількома темами – перехід Криму до складу УРСР, кримськотатарський дисидентський рух та події новітньої доби, пов'язані з анексією Криму. Зокрема, автори ряду підручників, описуючи обставини «дарування» півострова, вбачали в цьому, окрім суто економічних аспектів, також ідеологічний підтекст, пов'язаний з депортацією 1944 р. Таким способом союзне керівництво намагалось перекласти частину відповідальності за примусове виселення корінного народу³⁸.

Умовний поділ підручників за ступенем репрезентативності інформації про кримських татар та її трактування при висвітленні періоду новітньої історії продовжує діяти, втім він не так чітко виражений.

Післявоєнна історія кримських татар у підручниках представлена двома основними блоками, що пов'язані між собою: рух за повернення з депортації та кримськотатарський національний рух. Прикметно, що в більш ранніх підручниках означені теми не зачіпають взагалі. Лише в окремих виданнях національний рух кримців розглянутий у контексті дисидентської та правозахисної діяльності українців у 60–70-х рр. ХХ ст.³⁹ Найбільш докладно означена тема висвітлена в одному з підручників 2019 р. Тут їй присвячено окремий параграф із детальним аналізом передумов, періодизації, персоналіями національного руху кримських татар⁴⁰.

Нова сторінка історії кримськотатарського народу в українському минулому в підручниках представлена періодом 1989–1991 рр. – часу масового повернення на батьківщину та виникнення перших політичних організацій. Заснування останніх переважно розглянуто в руслі аналогічних процесів, які відбувалися в Україні означеного періоду. Йдеться про спільні риси в передумовах виникнення, організації Меджилісу, ОКНР (Організація кримськотатарського національного руху) та НРУ (Народний Рух України)⁴¹. Як відзначають автори підручників, репатріація кримських татар була позначена труднощами політичними, соціальними та економічними⁴².

За відносно невеликий проміжок часу, який містить крайні роки публікації проаналізованих тут підручників, схема минулого кримськотатарського народу в структурі шкільного курсу української історії зазнала суттєвих змін. Вони були передусім зумовлені політичними подіями 2014 р. Українські підручники можна розділити на дві часові категорії. В одній із них, представлених виданнями переважно до 2016 р., існує традиція вітчизняної і радянської історії з яскраво вираженим фронтірним дискурсом, згідно з яким степовий світ, представниками якого були й кримські татари, вважали чужим, ворожим і деструктивним. У національному наративі він виступав винятково в ролі антагоніста. Причому кримська тематика в підручниках ніколи не була самостійною, а висвітлювалася ситуативно задля підкреслення трагічних чи героїчних сторінок українського минулого. У новому поколінні підручників здійснено спробу трактування історії кримськотатарського народу як самостійної категорії, розуміння непростого досвіду українсько-татарського співіснування на спільній території.

References

- Burnejko, I., Khlivovs'ka, H., Kryzhanovs'ka, M., Naumchuk, O. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Burnejko, I., Naumchuk, O., Kryzhanovska, M., Shtanko, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl*. [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Danylenko, V., Smolnitska, M. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl*. [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Dribnytsia, V., Schupak, I., Burlaka, O., Piskarova, I. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl*. [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.

³⁶ Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ. Підручник для 10-го кл. С. 72; Кульчицький С., Власов В. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 55.

³⁷ Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ. Підручник для 10-го кл. С. 283–285; Кульчицький С., Власов В. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 231–240.

³⁸ Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 21; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М., Гирич І., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 59.

³⁹ Турченко Ф. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2011. С. 202–203.

⁴⁰ Даниленко В., Смольницька М. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019. С. 101–104.

⁴¹ Там само. С. 153–155; Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019. С. 146.

⁴² Там само. С. 176.

- Dudar, O., Huk, O. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Hisem, O. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Hisem, O., Martyniuk, O. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kharkiv, Ukraine.
- Hupan, N., Smahin, I., Pometun, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Hupan, N., Smahin, I., Pometun, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Khlibovska, H., Naumchuk, O., Kryzhanovska, M., Hyrych, I., Burnejko, I. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Khlibovska, H., Naumchuk, O., Kryzhanovska, O., Burnejko, I. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Kulchyts'kyj, S., Lebedieva, Yu. (2011). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Kulchyts'kyj, S., Lebedieva, Yu. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Kulchyts'kyj, S., Vlasov, V. (2018). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Moroz, P., Moroz, I. (2018). *Vstup do istorii. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [Introduction to the history. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Mudryj, M., Arkusha, O. (2018). *Istoriia. Ukraina i svit. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [History. Ukraine and the world. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Mudryj, M., Harkusha, O. (2019). *Istoriia. Ukraina i svit. Intehrovanyj kurs. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [History. Ukraine and the world. International course. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Mysan, V. (2010). *Vstup do istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [Introduction to The history of Ukraine. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Pastushenko, R. (2018). *Vstup do istorii. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [Introduction to the history. Textbook for 5th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Pometun, I., Kostiuk, I., Maliienko, Yu. (2013) *Istoriia Ukrainy (Vstup do istorii Ukrainy). Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [The history of Ukraine. (Introduction to the history of Ukraine. Textbook for 5th grade secondary schools)]. Kyiv, Ukraine.
- Pometun, O., Hupan, N. (2012). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Pometun, O., Hupan, N. (2012). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kharkiv, Ukraine.
- Pometun, O., Hupan, N., Smahin, I. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Reient, O., Malij, O. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Reient, O., Malij, O. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Reient, O., Malij, O. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Schupak, I., Piskarova, I., Burlaka, O. (2018). *Vstup do istorii. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [Introduction to the history. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Shvyd'ko, H. (2008). *Istoriia Ukrainy (XVI–XVIII st.)* [The history of Ukraine (XVI–XVIII c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Shvyd'ko, H., Chornobaj, P. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Smolij, V., Stepankov, V. (2007). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Smolij, V., Stepankov, V. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sorochynska, N., Hisem, O. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Sorochynska, N., Hisem, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sorochynska, N., Hisem, O. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sorochynska, N., Hisem, O. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Strukevych, O. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Strukevych, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.

- Strukevych, O. (2017). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 9-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Strukevych, O., Drovoziuk, S. (2019). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 11-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Strukevych, O., Romaniuk, I., Pirus, T. (2008). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 8-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sviderskyj, Yu., Ladychenko, T., Romanyshyn, N. (2007). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 7-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sviderskyj, Yu., Romanyshyn, N. (2020). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 7-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Turchenko, F. (2009). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 9-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Turchenko, F. (2010). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 10-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Turchenko, F. (2011). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 11-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Turchenko, F., Moroko, V. *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 9-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2008). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 8-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2013). *Istoriia Ukrainy (Vstup do istorii Ukrainy)*. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu [The history of Ukraine. (Introduction to the history of Ukraine). Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2015). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 7-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2016). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 8-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2019). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 11-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V., Danylevska, O. (2001). *Vstup do istorii Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu [Introduction to the history of Ukraine. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V., Danylevska, O. (2010). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu [The history of Ukraine. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V., Panarin, O., Topolnytska, Yu. (2020). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 7-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2017). *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 9-ho kl. [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.

Батуріна Світлана – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).

Baturina Svitlana – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow of Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E-mail: baturina@ukr.net

"THE OWN STRANGERS": TO THE QUESTION OF THE REPRESENTATION OF THE HISTORY OF THE CRIMEAN TATAR IN UKRAINIAN SCHOOL TEXTBOOKS

The purpose of the article is to reconstruct the image of the past of the Crimean Tatars, which has developed in the pages of Ukrainian history textbooks over the past two decades. The main tasks are to find out whether the Tatars are represented as an organic part of the common past, or whether their history is presented separately from the Ukrainian one? If their past in the Ukrainian vision is a story of an enemy, a neighbor, a partner of a common past? What topics, periods of the historical path of the Crimean Tatars, their states interested the authors of textbooks? How do these chronological periods relate to the relevant milestones, events in Ukrainian history? What prevails in textbooks – the history of the people or the state? What are the features of the representation of the history of the Crimean Tatars depending on the time of writing the textbook? The scientific novelty lies in a comprehensive study of Ukrainian textbooks, the material of which was first analyzed in this context. Conclusions. To conduct this study 55 ukrainian history textbooks were included in the analysis. Chronologically, they cover material from the Middle Ages to the present. Are the Tatars represented as a part of the common past, or is their history presented separately from the Ukrainian one? Is their past in the Ukrainian vision a story of an enemy, a neighbor, a partner of a common past? What topics, periods of the historical path of the Crimean Tatars, their states interested the authors of textbooks? How do these chronological periods relate to the relevant events in Ukrainian history? What prevails in textbooks – the history of the people or the state? What are the features of the representation of the history of the Crimean Tatars depending on the time of writing the textbook? In a

relatively short period of time, the scheme of the past of the Crimean Tatar people in the structure of the school course of Ukrainian history has undergone significant changes. They were primarily due to the political events of 2014. Ukrainian textbooks can be divided into two time categories. In one of them, presented by publications mainly until 2016, there is a tradition of national and Soviet history with a pronounced frontier discourse, according to which the steppe world, which was represented by the Crimean Tatars, was considered alien, hostile and destructive. In the national narrative, they acted exclusively as an antagonist. Moreover, the Crimean theme in the textbooks was never independent, but was covered situationally to emphasize the tragic or heroic pages of the Ukrainian past. In the new generation of text-books, an attempt is made to interpret the history of the Crimean Tatar people as an independent category, to understand the difficult experience of Ukrainian-Tatar coexistence on a common territory.

Key words: textbooks, image of "other", Crimean-Tatar people.

Дата подання: 5 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування ЗА дсту 8302:2015

Батуріна, С. «Чужі свої»: до питання про репрезентацію історії кримськотатарського народу на сторінках українських шкільних підручників. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 87–95. DOI: 10.5281/zenodo.5748112.

Цитування за стандартом APA

Baturina, S. (2021). «Chuzhi svoi»: do pytannia pro reprezentatsiiu istorii krymskotatarskoho narodu na storinkakh ukrainykykh shkilnykh pidruchnykiv [«The Own Strangers»: to the question of the representation of the history of the Crimean Tatar in Ukrainian school textbooks]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 87–95. DOI: 10.5281/zenodo.5748112.

